

Vorbereidend
Wetenschappelijk
Onderwijs

Tijdvak 1
Dinsdag 23 mei
13.30 – 16.30 uur

Tekstboekje

De illusies van de kenniseconomie

Het Innovatieplatform van premier Balkenende wil dat Nederland tot de kopgroep van de kenniseconomieën gaat behoren. Volgens Harry Kunneman, hoogleraar sociale theorie en rector magnificus van de Universiteit voor Humanistiek, worden er verwachtingen geschapen die niet of slechts ten dele zijn waar te maken.

1 De ontwikkeling van Nederland als
‘kennisland’ staat hoog op de politieke
agenda. In korte tijd is er brede consensus
ontstaan over de noodzaak de achterstands-
5 positie van Nederland om te buigen. Neder-
land dient tot de ‘kopgroep’ van innoverende
landen te gaan behoren. In Europees verband
zullen de uitgaven voor onderzoek en ont-
wikkeling tussen nu en 2010 verhoogd
10 worden tot 3 procent van het bruto nationaal
product, wat voor Nederland een verhoging
van ruim 30 procent betekent. Naast onder-
zoeksinvesteringen door bedrijven gaat het
vooral om investeringen in bèta-studies die
15 bijdragen aan innovaties op gebieden als ICT,
genomics¹⁾ en nanotechnologie²⁾.

2 Merkwaardig is de grote eensgezindheid
waarmee dit technologiebeleid uitgedragen
wordt. Er kan immers een groot vraagteken
20 geplaatst worden bij een belangrijke voor-
onderstelling waarop dit beleid stoelt. In de
vele rapporten en artikelen over dit onderwerp
wordt als vanzelfsprekend aangenomen dat er
een directe koppeling bestaat tussen techno-
25 logische innovatie en economische groei aan
de ene kant en toename van welzijn en
verbetering van de kwaliteit van leven aan de
andere kant. “Innovatie moet, technologie
doet goed”, zo luidt de heilsboodschap.

3 30 Het zal duidelijk zijn: met het ontwikkelen
van nieuwe kennis en nieuwe technologische
producten wil men de economie vooruit
helpen. Maar tegelijkertijd wordt de ver-
wachting gewekt dat door technologische
35 vernieuwing de levenskwaliteit zal toenemen.
De burger krijgt aldus de illusie voorge-
spiegeld van een bestaan waarin op den duur
alle bedreigingen uitgebannen zijn en dat
volledig maakbaar is.

4 40 In postindustriële samenlevingen als de
onze verwachten de mensen dan ook dat de

kwaliteit van het dagelijks leven steeds meer
zal toenemen door de technologische vooruit-
gang op gebieden als medische zorg, wonen,
45 voeding, communicatie, transport en vrije tijd.
Met andere woorden: we gaan er – al dan niet
bewust – van uit dat het bestaan beheersbaar
is. Dit vooruitgangsgeloof en de daarmee
gepaard gaande illusies wortelen in een
50 newtoniaans³⁾ wereldbeeld. Dat wereldbeeld
verbreidde zich in de achttiende en negen-
tiende eeuw over bijna alle wetenschappen en
kreeg in de twintigste eeuw in de meeste
westerse maatschappijen een dominante
55 positie. Vandaar het bijna onbegrensde
vertrouwen in de beheersbaarheid van het
bestaan. Bedrijfsleven en overheid hebben er
een groot commercieel en politiek belang bij
deze illusie van een maakbare toekomst in
60 stand te houden. De werkelijkheid waarin wij
mensen leven, kan echter nooit geheel door-
zien en begrepen worden, laat staan dat we als
Frankenstein⁴⁾ alsmaar kunnen blijven
knutselen aan de basiscondities van het leven.

5 65 Het zijn de exacte wetenschappen zelf die
de al te naïeve verwachtingen logenstraffen.
Het is bijvoorbeeld wetenschappelijk vast-
gesteld dat in allerlei natuurlijke stelsels –
bijvoorbeeld het weer – onder bepaalde
70 omstandigheden heel kleine, niet exact meet-
bare ontwikkelingen enorm versterkt kunnen
worden, waardoor ze onvoorspelbare resul-
taten kunnen hebben. Een tot de verbeelding
sprekend voorbeeld: de vleugelslag van een
75 vlinder in een Zuid-Amerikaans oerwoud kan
uiteindelijk leiden tot een vloedgolf in de
noordelijke IJszee. Het gedrag van natuurlijke
systemen is dikwijls chaotisch en ondoor-
zichtig. Dat geldt voor alle complexe
80 systemen, en dus ook voor een bijzonder
interessante categorie: de levende wezens,
variërend van amoeben tot kreeften en van

noot 1 genomics: tak van wetenschap die zich bezighoudt met genetische manipulatie van levende organismen

noot 2 nanotechnologie: technologie op microniveau

noot 3 Newton: beroemd natuurkundige uit de zeventiende eeuw; huldigde de opvatting dat het heelal gebaseerd is op wetmatigheden en dat derhalve alles voorspelbaar is

noot 4 Frankenstein: verzonden personage uit een negentiende-eeuwse roman, die op kunstmatige wijze nieuw leven creëerde

fruitvliegjes tot mensapen.

6 Met dit vrij recente wetenschappelijk
85 inzicht komt ook de aloude droom van een
exacte wetenschap van het menselijk bestaan
in een ander licht te staan. Niet alleen mensen
zelf, maar ook beschavingen en samen-
levingen zijn complexe en dynamische
90 stelsels van wetmatige samenhangen en
chaotische processen, waarbij voortdurend
nieuwe en onverwachte mogelijkheden ont-
staan. De opvatting dat een dergelijke weten-
schap ooit de mens in al zijn biologische,
95 mentale en sociologische aspecten zal kunnen
doorgronden en voorspellen, is niet langer
houdbaar.

7 Dit betekent natuurlijk niet dat *beheers-
baarheid* en *voorspelbaarheid* geen enkele rol
100 meer spelen in de wetenschap van de mens.
Integendeel. De fysieke lengte en het gewicht
van Nederlanders laten zich tamelijk exact
bepalen en voorspellen. Maar met betrekking
tot belangrijke eigenschappen zoals ‘de
105 geschiktheid van mannen als vader of als
partner’, zijn beheersbaarheid en voorspel-
baarheid in de newtoniaanse betekenis geheel
uitgesloten.

8 Het is ook een illusie te menen dat
110 iedereen in gelijke mate zal profiteren van de
voortschrijdende technologie. Lang niet
iedereen is vaardig genoeg om mee te komen
in de beoogde kenniseconomie. Zij die
moeten afhaken, zullen verworden tot
115 tweederangsburgers. Uiteindelijk zal de
samenleving wereldwijd niet vrij zijn van
maatschappelijke spanningen, veroorzaakt
door een nieuwe tweedeling. En de spectacu-
laire groei van wetenschappelijke kennis en
120 technologische beheersingsmogelijkheden
heeft vooralsnog geen einde gemaakt aan de
wereldwijde tegenstelling tussen arm en rijk.

9 Daarbovenop zijn er de morele en
existentiële vragen. Wanneer mensen een
125 groot verlies lijden of hun zelfbeeld aan
gruzelementen zien vallen of ervaringen van
onrecht, vernedering en uitsluiting moeten
verwerken, schiet de technologie tekort; zij
zien zich dan gedwongen om op een heel
130 andere manier om te gaan met de vragen die
het menselijk bestaan oproept. Het gaat
daarbij onder andere om het echt toelaten en
laten doorwerken van een menselijk verlies en
om de niet eenvoudige zoektocht naar een
135 *complexer* beeld van het eigen bestaan en van
het menselijk leven, maar ook om een rijkere
taal voor het benoemen van datgene waar het
in het leven uiteindelijk om gaat.

10 Het uitdijen van onze consumptieve
140 behoeften en alles wat daarbij hoort, dreigt
ons eerder weg te voeren van deze centrale
levenskwaliteiten dan dat het ons daar
dichterbij brengt. Bij deze levenskwaliteiten

denk ik aan ervaringen als *vriendschap*,

145 *trouw*, *zorg*, *intimiteit* en *emotionele nabij-
heid*, maar ook aan kwaliteiten als *integriteit*,
maatschappelijke betrokkenheid, *moed* en
inspiratie. Al deze kwaliteiten en ervaringen
liggen voorbij het register van technologische
150 beheersing en consumptie. Zij brengen kleur
en diepgang in ons bestaan en dragen bij aan
ervaringen van samenhang, verwondering en
hoop. Het zijn deze ervaringen en kwaliteiten
die uiteindelijk bepalend zijn voor de zin van
155 ons leven. Ze geven inzicht in het bestaan en
zijn traditioneel vooral buiten de exacte
wetenschappen te vinden: in kunst en in
filosofie, in religies en levensbeschouwingen,
in romans, poëzie en biografieën, en ten slotte
160 in de geesteswetenschappen.

11 De grote vraag is nu, hoe dergelijke
vormen van menselijke reflectie en levens-
kwaliteiten in verbinding te brengen zijn met
de economische en technologische groei-
165 dynamiek van postindustriële samenlevingen.
Welnu, wij zouden in Nederland een meer-
sporenbeleid moeten voeren. We zouden er
niet alleen naar moeten streven een kennis-
economie van formaat te worden, maar ook
170 ruimte moeten maken voor ideeën over zin-
geving binnen de kantoren, laboratoria en
machineries van de postindustriële
vooruitgang. Beleving en emotie zullen in een
verzadigde consumptiemaatschappij immers
175 op den duur belangrijker worden dan de
bevrediging van materiële behoeften.

12 In deze wederzijdse toenadering van
postindustriële productie en consumptie aan
de ene kant en zingevingsprocessen aan de
180 andere kant liggen grote kansen besloten.
De mogelijkheid namelijk om op de nieuwe,
morele vragen en existentiële uitdagingen een
antwoord te vinden. Het gaat om zeer
concrete vragen. Bijvoorbeeld de vraag naar
185 een beleidsvisie, gesteld door psychiaters in
ons land die onder grote druk staan om een
volledig biologische benadering van de
menselijke geest te accepteren, maar onder-
tussen in de grote steden met hun handen in
190 het haar zitten door de verwevenheid van
psychiatrische problemen met maatschappe-
lijke achterstandsposities en criminaliteit.
Ook zijn er de dilemma's van wetenschappers
en technici op het gebied van genomics die
195 via hun werk een heel nieuwe categorie
morele en existentiële vragen in de wereld
brengen, vragen waar velen van hen mee
worstelen.

13 In de discussie over de ontwikkeling van
200 Nederland als kennisland zouden daarom
economische, kentheoretische, politiek-
morele en existentiële vragen onlosmakelijk
met elkaar verbonden moeten zijn. Wil die
ontwikkeling inderdaad bijdragen aan de

205 verbetering van de kwaliteit van ons leven,
dan dient het bevorderen van exacte prestaties
samen te gaan met het ontwikkelen van

210 nieuwe beddingen voor morele reflectie en het
ontwikkelen van een duurzaam en even-
wichtig vooruitgangsperspectief.

naar: Harry Kunneman

uit: *Filosofiemagazine*, november 2003

Tekst 2

De appel en de mand

1 Toen ik als wetenschapper van buitenlandse afkomst medio jaren zeventig mijn onderzoek bij de Amsterdamse politie begon, kwam Nederland nog op me over als een smetteloze democratie, waar onkreukbare ministers zich op de fiets naar hun werk begaven, waar overheidsdienaren immuun waren voor de verlokkingen van het vlees en de politie gold als toonbeeld van rechtschapenheid. De laatste jaren heeft echter een reeks van schandalen het bestaan onthuld van kwalijke praktijken in tal van Nederlandse organisaties. Misschien mogen we wel stellen dat corruptie, fraude en gesjoemel even Nederlands zijn als bloemkool.

2 Er bestaat geen goede definitie van het begrip corruptie, maar in het algemeen heeft het betrekking op een functionaris die geld, cadeaus of toezeggingen aanneemt in ruil voor een of andere dienst, zoals een procedure versnellen, een vergunning verstrekken of een overtreding door de vingers zien. Zo bezien is corruptie een verschijnsel op individueel niveau: de oorzaak ligt bij het zwakke individu dat de verleiding van persoonlijke verrijking niet kan weerstaan. De organisatie waarbij de corrupte functionaris werkzaam is, hoeft slechts deze ‘rotte appel’ uit de mand te verwijderen om zich te zuiveren; het systeem zelf kan ongemoeid blijven.

3 In een wijder perspectief kan corruptie ook als machtsmisbruik of misbruik van vertrouwen worden opgevat. De hoeveelheid ‘corruptie’ die men waarneemt, vormt in deze tweede interpretatie een afspiegeling van de morele gezondheid van de samenleving. Het is vooral in deze bredere betekenis dat ik inga op het verschijnsel corruptie. De achterliggende vraag is daarbij: hoe is machtsmisbruik in de Nederlandse samenleving binnen de perken te houden?

4 In Nederland gaat het serieuze debat op dit terrein terug tot 1992, toen wijlen minister Ien Dales een toespraak hield over de integriteit van het openbaar bestuur. Zij sprak daarin de legendarisch geworden woorden: “De overheid is of wél of niet integer. Een beetje integer kan niet. Aantasting van de integriteit van de overheid betekent niet minder dan dat de overheid

het vertrouwen van de burgers verliest.” Dales was de eerste minister die in het openbaar het akelige woord ‘corruptie’ uitsprak. Tot dan toe leek de Nederlandse maatschappij immuun voor de verderfelijke praktijken die je in zulke exotische oorden als Luik (‘Sicilië aan de Maas’) of donker Afrika kon aantreffen, maar natuurlijk niet in echt moderne samenlevingen; die worden immers gekenmerkt door een rationeel ingericht bestuur.

5 Extreem corrupt kun je de Nederlandse maatschappij niet noemen, maar toch kent deze samenleving van oudsher een vorm van ‘sluipende corruptie’, die is ingebed in een cultuur van ons-kent-ons, vriendjespolitiek en vooringenomenheid. Het streven naar consensus nodigt niet uit om gesjoemel luidkeels te veroordelen. De parlementaire controle is dikwijls zwak, de debatten zijn tam en een effectieve oppositie ontbreekt. Wat de voordelen hiervan ook mogen zijn op het punt van openlijke conflictvermijding, zo’n cultuur voedt tegelijkertijd de bereidheid om gebrekige normhandhaving door de vingers te zien. Zij werkt een excuuscultuur in de hand en versterkt de neiging om pijnlijke kwesties met de mantel der liefde te bedekken. Zij schept een klimaat van voldaanheid en middelmatigheid. Bijna niemand windt zich over corruptie op, want de meeste bestuurders achten hun beleid voortreffelijk en veel burgers zijn in slaap gewiegd met de gedachte dat er effectieve normenstelsels zijn. De praktijk is er een van ritselen en sjoemelen, zo heeft de recente bouwfraude, waarbij de samenzwering tussen ministeries, zakenlieden en aannemers serieuze vormen aannam, wel laten zien.

6 Een moderne overheid zou vriendjespolitiek juist moeten voorkomen, moeten tegengaan dat openbare ambten worden gebruikt voor zelfverrijking en ambtenaren moeten verplichten verantwoording af te leggen. Het is een geruststellende gedachte dat managers bij overheid en bedrijfsleven hun organisaties in de hand hebben, maar op de een of andere manier blijkt ‘het systeem’ al te vaak aan controle te ontsnappen. Organisaties zijn vaak het decor van een complex spel van macht en belangen. Ook al probeert men met

regels het gedrag te sturen, er kunnen nooit voldoende regels zijn om alle eventualiteiten te dekken. Regels kunnen bovendien klein-geestig zijn of tegenstrijdig; ook kunnen ze onbedoelde gevolgen hebben.

7 Regels zijn aan interpretatie onderhevig. En net als computerhackers hebben sommige mensen er plezier in het systeem te saboteren. Hoe complexer de beveiliging, des te opwindender de zwakke plekken te vinden. Daar komt nog iets bij. Mensen die de top bereiken, hebben vaak het gevoel dat ze hun geweten opzij moeten zetten in het belang van de organisatie. Veel succesvolle en innovatieve mensen manipuleren de regels om in hun ogen belangrijke zaken voor elkaar te krijgen.

8 Wil je corruptie aanpakken op systeem-niveau, dat wil zeggen op het niveau van organisatiestructuren, dan is de kwestie: hoe schep je evenwichtige systemen die niet door een overdaad aan pietluttige regels gesjoemel en overtredingen in de hand werken, en tegelijkertijd voldoende ruimte bieden voor initiatief en innovaties?

9 Men dient zich bij het zoeken naar een evenwicht bewust te zijn van mechanismen die een rol spelen bij het ontstaan van corruptie, zoals de werking van het hellende vlak. Laat mij dit illustreren met een schandaal bij de Amsterdamse politie in de tweede helft van de jaren zeventig. De politie ging toen duidelijk te ver in haar – voor het onderzoek noodzakelijke – contacten met Chinese criminelen die verdacht werden van drugssmokkel: sommige rechercheurs begonnen met het aannemen van loempia's en eindigden met het accepteren van seksuele diensten en aantrekkelijke reisesjes. Duidelijk een geval van corruptie op individueel niveau.

10 Dit schandaal liet echter ook zien dat niet alleen individuen, maar ook organisaties als geheel zich op een hellend vlak kunnen begeven. Er waren in Amsterdam twee krachten werkzaam die tezamen een fatale uitwerking hadden. Binnen de organisatie had je de 'bureaucraten', hoog boven de werkvloer. Ze geloofden heilig in procedures en dachten dat alles op rolletjes liep zolang er formeel geen overtredingen werden vastgesteld. Daarnaast moedigden 'agressieve vernieuwers' het overtreden van regels aan. De opwindende, voor die tijd ongekende strijd tegen harddrugs stimuleerde de regelover-treders binnen de politie om zich aan 'Miami Vice'-gedrag¹⁾ te buiten te gaan. De omstandigheden maakten het mogelijk dat 'norm-afwijkend gedrag' floreerde.

11 Bepaalde individuen voelen zich meer aangetrokken tot wangedrag dan andere, maar verwerpelijk gedrag kan ook inherent zijn aan het 'systeem'. Dat bleek niet alleen uit deze Amsterdamse kwestie. In New York stal een elite-drugsteam drugs van criminelen om ze vervolgens zelf op de markt te brengen onder het mom misdadigers 'uit te kleden' door hun drugs en geld te stelen. In de aard van het politiewerk in New York zat klaarblijkelijk iets wat wangedrag van agenten opriep.

Een reeks alarmerende rapporten over allerlei schandalen gaf hetzelfde beeld bij korpsen elders in Amerika en daarbuiten. Veel van deze corruptie is niet alleen maar individueel en niet enkel voor 'persoonlijk' gewin.

12 Al moet men blijven zoeken naar evenwichtige regelgeving, volmaakte systemen bestaan niet. Het publiek moet er dan ook op kunnen vertrouwen dat openbare functionarissen en professionals hun plicht doen overeenkomstig universele normen van fatsoen. Dat is essentieel, je kunt hooggeplaatste personen immers niet constant controleren. Dit was de kern van de toespraak van minister Dales. Hoe komen we echter aan deugd-zame burgemeesters of politieofficieren? Is het dan toch niet beter deugd-zame systemen te ontwikkelen dan op deugd-zame individuen te vertrouwen? Alle systemen hebben echter hun zwakke punten en bieden gelegenheid tot wangedrag. Het is daarom zonneklaar dat het ideaal van openbaar fatsoen het niet kan stellen zonder mensen die in woord en daad het ideaal van integriteit hooghouden.

13 Een belangrijk middel om hogere leiding-gevendenden binnen de grenzen van het fatsoen-lijke te houden, is dreiging met een schandaal in de media bij corruptie en wangedrag. Onderzoeksjournalistiek is echter kostbaar en vereist vooral moed. Dit soort journalistiek is in Nederland betrekkelijk zeldzaam. Ook is er nauwelijks onderzoek gedaan naar corruptie – academici hebben kennelijk geen belangstelling voor het ondersteunen van een gezonde bestuurscultuur. Dat is schrijnend, juist omdat een kritische houding jegens hooggeplaatsten zo belangrijk is voor het functioneren van het bestuursapparaat. Daarom kunnen we niet buiten moedige mensen die wantoestanden aan de kaak durven te stellen.

14 Voor een betrouwbaar en gezond bestuur is voortdurende zorg essentieel. We hebben daarom een regelmatig terugkerend openbaar debat nodig over de ethiek en integriteit van het openbaar bestuur. Er zijn mensen nodig die een voorbeeld zijn van integriteit én mensen

noot 1

Miami Vice: veelbekeken Amerikaanse politierserie uit de jaren tachtig

die ertoe bereid zijn hun nek uit te steken om misstanden aan te kaarten. De Nederlandse maatschappij is niet al te corrupt gegeven de buitensporige omkoperij, de ernstige schendingen van de mensenrechten en het grove misbruik van openbare ambten die we elders zien. Desalniettemin dienen normen en

verwachtingen met betrekking tot een integer bestuur te worden gehandhaafd, zo niet versterkt. Om die reden heeft Nederland behoefte aan 'integere lastpakken'. Nederlanders moeten niet denken dat de bestuurlijke en ambtelijke integriteit hier zo groot is dat er reden is tot zelfgenoegzaamheid.

*naar: Maurice Punch, wetenschappelijk onderzoeker integriteitsvraagstukken
uit: De Gids 166 (2003)*

Einde

*De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.
De Cevo is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.*